

O. Stasiuk

METHODS OF WORK OF GRAIN PROCUREMENT BRIGADES AS THE MEAN OF COMMITTING THE CRIME OF GENOCIDE IN UKRAINE

Introduction. Among the perpetrators of the crime of genocide in Ukraine, a special place is occupied by “towing” brigades, created at the beginning of the continuous collectivization of communists and Komsomol members, led by “twenty-five thousanders” - commissioners from cities, often Russian. The All-Ukrainian Headquarters of Tow Brigades was established to coordinate brigades. In 1932–1933, tow brigades carried out “assault decades” of grain procurement. People called them “shakers”, “red broom”, “weevils” - for the probes with which they searched for hidden grain and other food. **The purpose** of the paper is to analyze and systematize the methods of work of grain procurement brigades («towing») brigades in 1932–1933.

Methods of the study are based on the anthropological socio-cultural, theoretical methodological approach, and principles of historicism. The author used problem chronological, historical typological, historical psychological, and historical comparative methods.

Originality. New historical sources were introduced; unknown earlier kinds of repressions the «towing» brigades used during grain procurements were enlightened; the methods of work of grain procurement brigades were analyzed in the context of psychological and physical murder; the facts of using tortures were pointed. These problems have not been the subject of a special research in Ukrainian historiography yet.

Consequences. It was proven that «towing» brigades arbitrarily used psychological and physical violence, and tortures. This gives the reasons to define them as punishing units and main mean of committing the Holodomor genocide of Ukrainians. The author proposed and characterized the thesis that when «towing brigades» were being created from party authorized persons, «twenty-five-thousanders», village activists, demobilized Red Army soldiers, collective farm members, Komsomol members, etc., party leaders relied on uneducated, asocial, people who were prone to violence and aggression. These people implemented true «terror by famine» by providing planned and «decentralized» procurements in the villages.

Key words: the Holodomor of 1932–1933, grain procurements, «towing» brigades, arbitrariness, physical and psychological violence, tortures.

УДК 94(477)»1921/1929»:631.11]:636:005.337
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Terpan

I. M. Терпан

аспірант Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2780-8125>

ДОХОДИ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ ВІД ТВАРИННИЦТВА І ПТАХІВНИЦТВА У ДОБУ НЕПУ (1921–1929 РР.)

У статті охарактеризовано тваринництво і птахівництво як джерело поповнення дохідної частини бюджетів селянських господарств України у добу НЕПу та їх співвідношення з іншими фактичними доходами впродовж господарського року. З'ясовано регіональні

особливості їх формування та динаміка надходжень від цих галузей. Проаналізовано вплив на собівартість виробленої селянськими господарствами продукції у взаємозв'язку із забезпеченістю землею і засобами виробництва. Визначено питому вагу виручки від продукції тваринництва і птахівництва у бюджетах селянських родин.

Ключові слова: тваринництво, птахівництво, дохідна частина, бюджет, нова економічна політика, селянське господарство.

Постановка проблеми. Вивчення індивідуального селянського господарства доби НЕПу дає змогу простежити глибинні соціально-економічні процеси, що відбувалися тогочас в українському селі на рівні окремого селянського двору та родини. Особливого значення набуває всебічний аналіз виробничого потенціалу та джерел формування їх бюджетів, що дозволяє об'єктивно визначити матеріальний рівень життя селян та його динаміку.

Серед джерел формування селянських бюджетів, як і в наступні періоди, важливе значення мало виробництво продукції тваринництва і птахівництва. Дослідження її місця у бюджетотворюючих процесах селянських господарств зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки дає можливість краще зрозуміти особливості й закономірності аграрної політики доби НЕПу і врахувати їх під час вирішення сучасних проблем українського села.

Аналіз досліджень. Різні аспекти селянських бюджетів доби НЕПу, зокрема, місця продукції тваринництва і птахівництва у структурі їх формування у своїх працях в різний час з'ясували М. Гуревич [1], В. Калініченко [2], В. Качинський [3], В. Лазуренко [4], А. Морозов [5], І. Рибак [6], О. Сушко [7], В. Якиманський [8] та інші дослідники. Проте їх узагальнень і висновків недостатньо для того, щоб скласти цілісне уявлення про тваринництво і птахівництво як одну з базових бюджетотворюючих галузей селянських господарств України в 1921–1929 рр., оскільки до цього часу лише окремі аспекти практики формування селянських бюджетів потрапляли в поле зору дослідників.

Цим зумовлена **мета** статті, яка полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу історичного матеріалу дослідити особливості формування бюджету селянських господарств України в умовах НЕПу, структуру і джерела формування бюджету у розрізі галузі тваринництва і птахівництва.

Виклад основного матеріалу. Тваринництво, як і рослинництво, в Україні традиційно посідало важливе місце у формуванні бюджетів індивідуальних селянських господарств. В усіх без винятку регіонах сільське населення займалося тваринництвом і птахівництвом – розведенням і використанням сільськогосподарських тварин та птиці для забезпечення себе харчовими продуктами, а також на продаж.

Крім того, тваринництво і птахівництво завжди давали сировину для легкої, харчової та інших галузей промисловості. Скотарство виконувало важливі функції: сприяло забезпеченню господарств тягловою силою, забезпечувало органічним

добрином рослинництво. Українські селяни здавна займалися скотарством, свинарством, вівчарством і птахівництвом. Менш поширеними і залежними від природно-кліматичних умов були такі галузі, як ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво, звірництво.

Чисельність поголів'я свійських тварин мала регіональну специфіку. Так, на початку 1920-х рр., за підрахунками працівників Наркомзему України, найбільше корів в індивідуальних селянських господарствах утримувалося на Правобережній Україні, переважно на Київщині, Волині та Поділлі. У середньому в Україні на кожні 100 десятин посівної площі припадало від 8 до 36 корів. У деяких повітах згаданих регіонів на 100 десятин посівної площі налічувалося до 50 корів. На Полтавщині, Харківщині кількість корів була наполовину менша. На Херсонщині, Катеринославщині поголів'я корів знизлося до 10–15 голів, а в деяких повітах ще менше. Загалом в Україні кількості великої рогатої худоби ледь вистачало для задоволення власних потреб селян [9, 84].

У 1927/1928 господарському році тваринництво за кількістю корів та овець перевищило поголів'я 1913 р., але воно ще відставало за загальною кількістю великої рогатої худоби, коней і свиней (таблиця 1). Загальна формула поголів'я по Україні у 1927–1928 р. була така: велика рогата худоба-свині-вівці, по Лісостепу – велика рогата худоба-вівці-свині, по Степу – велика рогата худоба-вівці-коні).

Таблиця 1
Поголів'я худоби у 1927/1928 сільськогосподарському році порівняно з 1913 р. (млн. голів)

	1913 р.	1927–1928	+; –; у %
Коні, в т.ч. робочі коні	5,2 4,1	5,1 3,9	– 0,1 – 0,2
Велика рогата худоба, в т.ч. корови	8,5 3,5	8,4 3,9	– 0,1 + 0,4
Вівці	6,6	8,3	+ 1,7
Свині	6,1	5,3	– 0,8

Складено за: [10, 183]

Нестача робочих коней компенсувалася волами, а також тракторами та іншою технікою. У 1928 р. нараховулося 0,8 млн голів волів, що становило 9% усього стада великої рогатої худоби. Варто також взяти до уваги, що основні фонди індивідуальних селянських господарств України, закладені в худобі, птиці та бджолах (за цінами 1927 р.), мали тенденцію до збільшення. Вартість усієї худоби, птиці та бджолиних вуликів (із сім'ями) у 1925 р. становила 5238,2 млн крб., у 1926 р. – 5655,0 млн крб., у 1927 р. – 5969,3 млн крб. Така ж тенденція щодо вартості худоби, птиці та бджіл в той час була характерною і для одного окремо взятого селянського господарства, де вона у 1925 р. становила 321,1 крб., у 1926 р. – 337,5 крб., у 1927 р. – 348,7 крб. [11, 152–153].

З точки зору розвитку ринкового товарного напрямку тваринництва в сільському господарстві, на першому місці стояло молочне скотарство. Ця галузь

сільського господарства у 1927 р. перевищувала в Україні рівень 1916 р. на 12%. Кількість корів збільшилася за період 1916–1926 рр. на 30%. Проте, незважаючи на абсолютний ріст поголів'я великої рогатої худоби, відносний кількісний розвиток тваринництва значно відставав від природного приросту населення (приріст поголів'я худоби на 12%, природний приріст населення – 20%).

На Всеукраїнській агрономічній нараді у червні 1927 р. зазначалося, що «за дореволюційних часів Україна довозила молочні продукти (до 450 пудів руського масла). Після революції Україну можна вже зарахувати до районів молочної промисловости. Так, за останні роки ми маємо буйний розвиток спеціальної молочної кооперації на Україні. В 1923–1924 році у нас було 387 маслярень, в 1924–1925 році – 422 та в 1925–1926 році – маслярень». Все це, на думку учасників наради, забезпечує молочному господарству в Україні такий темп розвитку, що дасть значні лишки молочних продуктів для експорту [12, 1].

У другій половині 1920-х рр. у молочному господарстві відбулися помітні зрушення. Зокрема, підвищилися надої. Раціоналізація відгодівлі та догляду худоби підвищила удої корів на 40 %. В Лісостепу удій від корови у 1927 р. досяг 1500 л., у Степу – 1750 л. від корови в рік [10, 184].

Оскільки продукти тваринництва легко збувати, то тваринницька галузь, хоч і поступалася рослинництву, але теж була важливим джерелом поповнення грошових бюджетів селянських господарств. Частка прибутків від тваринництва була неоднаковою в різних регіонах України і залежала від місцевих природно-кліматичних та інших умов (таблиця 2).

Таблиця 2
Питома вага продукції тваринництва в бюджетах селянських господарств у 1922–1923 сільськогосподарському році (крб. у довоєнних цінах)

Губернії	Уся валова продукція господарств	Продукція скотарства					Питома вага %
		Усього	В тому числі				
			Велика рогата худоба	Вівці	Свині	Коні	
Чернігівська	498,5	128,3	89,5	9,0	26,9	2,9	25,7
Харківська	409,8	124,0	107,4	4,2	8,1	4,2	30,2
Донецька	645,2	141,4	112,4	15,2	13,0	0,5	21,9

Складено за: [13, 341]

Помітно вирізнялися за питомою вагою продукції тваринництва у селянських бюджетах індивідуальні господарства більш урбанізованої Донецької губернії, де тваринницька галузь орієнтувалася на забезпечення м'ясо-молочними продуктами міського населення і мала відносно стабільний ринок збуту.

Як свідчать статистичні дані, основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж худоби, передусім в урбанізованих регіонах. Так, у

Харківській і Донецькій губерніях, де високою була питома вага міського населення, значний прибуток до селянських бюджетів давав продаж продуктів тваринництва на міських ринках (м'ясо, молоко, яйця тощо).

На кінець 1925/1926 господарського року у структурі продукції скотарства, птахівництва і пасічництва, виробленої пересічно одним селянським господарством, провідне місце у грошовому вираженні посідала продукція скотарства – 180,25 крб. Продукції птахівництва і пасічництва вироблялося на 23,18 крб. і 3,18 крб. відповідно.

Розглядаючи обсяги виробленої валової продукції у грошовому еквіваленті на одного члена селянського господарства, маємо більш повне уявлення про питому вагу тваринницької продукції у селянському бюджеті. У 1925/1926 господарському році на одну душу селянської родини в Україні було вироблено валової продукції на 134 крб. 37 коп. У цьому показнику частка тваринницької продукції поступалася продукції рільництва (82 крб. 70 коп.) і становила 34 крб. 17 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 34 крб. 17 коп., в Степу – 34 крб. 19 коп.). Незначною була питома вага птахівництва – 3 крб. 96 коп. (в Поліссі і Лісостепу – 3 крб. 04 коп., в Степу – 5 крб. 92 коп.) [11, 136 – 139].

Про конкретну частку прибутку в селянських бюджетах, одержану від реалізації продукції тваринництва, можна судити з аналізу бюджетів 18 селянських господарств Черкаської округи у 1925/1926 господарському році. Кожне з обстежених господарств за підсумками року отримало в середньому 815 крб. і 48 коп. прибутку, зокрема від продажу худоби – 102 крб. 19 коп. (12,5 %) і від продажу продуктів скотарства – 157 крб. 9 коп. (19,3 %). За результатами цього обстеження робимо висновок про те, що прибуток від тваринництва склав майже третину загального прибутку господарств (31,8 %) [14, 29].

Важливість реалізації продукції тваринництва і птахівництва для грошового наповнення селянських бюджетів засвідчує аналіз, зроблений на основі опрацювання щоденних даних добровільних кореспондентів із різних регіонів України у 1927–1929 рр. (таблиця 3).

Таблиця 3

Виручка пересічного селянського господарства України у 1927–1929 рр. (у крб.) від реалізації продукції тваринництва і птахівництва

Період (рік, квартал)	Поточний прибуток за квартал	В т.ч. сума отримана від продажі		
		Живої худоби	Продукції скотарства	Продукції птахівництва
1927 р.				
Січень–березень	111,80	26,55	2,56	1,75
Квітень–червень	115,06	25,85	3,52	2,74
Липень–вересень	128,25	21,66	2,23	2,03
Жовтень–грудень	136,58	29,46	2,55	2,16
1928 р.				
Січень–березень	113,52	24,09	3,06	2,27
Квітень–червень	103,85	25,36	5,53	3,42
Липень–вересень	107,05	21,93	5,03	2,25
Жовтень–грудень	125,92	27,15	5,13	2,14
1929 р.				
Січень–березень	99,91	26,31	5,64	1,25

Складено за: [14, 182]

Наведені матеріали дають уявлення про динаміку грошових надходжень селянських господарств від продажу продукції тваринництва та птахівництва, засвідчуючи їх відносну рівномірність упродовж року (на відміну від продукції рослинництва). Основні прибутки селяни отримували від продажу живої худоби.

Про місце продукції тваринництва як джерела грошових прибутків селянських господарств можна судити з матеріалів весняного опитування 1926 р. З'ясувалося, що в Україні тваринництво як головне джерело грошових поповнень свого бюджету назвали 8,3 % опитаних селян, що значно поступалося прибуткам від рослинництва (53,2 %). Одночас помітними були регіональні відмінності. Так, у Лісостепу цей показник становив 9,8 %, а в Степу – 4,6 % [1, 38].

За групами господарств питома вага селянських господарств, в яких виробництво тваринницької продукції було на першому місці, виражалася такими показниками (у %): малосильні господарства – 4,9 %, нижче середніх – 8,5 %, середні – 11,1 %, вище середніх – 10,7 % і сильні господарства – 8,8 %. Поповнюючи бюджети своїх господарств, селяни продавали худобу та продукцію тваринництва. Так, у 1925–1926 р. державним та кооперативним організаціям селяни України продали волів, корів і телят на 27 млн крб., свиней – на 5,3 млн крб., птиці – на 1,5 млн крб., овець і ягнят – на 1 млн крб., м'яса – на 18,3 млн крб., сала – на 0,5 млн крб., масла – на 3,8 млн. крб., яєць – на суму 6,8 млн. крб. Крім того, з метою поповнення своїх бюджетів селяни продали заготівельним організаціям шкур великої рогатої худоби – на 9,2 млн. крб., конячих шкур – на 359 тис. крб., дрібних шкур – на 1 млн. крб., пуху та пір'я – на 1,6 млн. крб., смушок – на 1,1 млн. крб., заячих шкур – 464 тис. крб., лисячих шкур – на 584 тис. крб., тхоревих шкур – на 231 тис. крб., різної хутрової сировини – на 291 тис. крб., усього реалізовано продукції на 80,8 млн. крб. [16, 2–27].

Висновки. Отже, зроблений аналіз дає підстави для висновку про те, що доходи від тваринництва, яке мало повсюдне поширення, були важливим джерелом поповнення селянських бюджетів і посідали друге місце після прибутків від рослинницької продукції. Більшість поголів'я усієї худоби зосереджувалася в індивідуальних селянських господарствах.

Основний грошовий прибуток селянським господарствам від тваринницької галузі давав продаж живої худоби. Значним було поповнення селянських бюджетів від реалізації м'яса, сала, молока та яєць, передусім в урбанізованих регіонах. Селяни продавали заготівельним організаціям також шкіру і хутра тварин із домашнього поголів'я. Набагато меншими були доходи від продукції птахівництва та пасічництва.

Список використаної літератури та джерел:

1. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа). Харків: Центральне статистичне управління УСРР. 1927. 182 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження: монографія. Харків: Основа, 1997. 400 с.
3. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1. Уравнильный раздел земли. Харьков: Державне вид-во Укр. 1922. 107 с.
4. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний

- аспект (1921-1929 рр.). Дис. докт. істор. наук. 07. 00. 01 – історія України. Переяслав-Хмельницький. 2012. 542 с.
5. Морозов А. Г. Село і гроші: українська кредитна кооперація в добу НЕПу: монографія. Черкаси: НДІТЕХІМ. 1993. 275 с.
  6. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля в добу непу: монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка. 2008. 244 с.
  7. Сушко О. О. Роль селянського двору у формуванні ринку сільськогосподарської продукції в роки НЕПу. Український селянин. Збірник наукових праць інституту історії України НАН України та Черкаського Державного університету імені Богдана Хмельницького. 2002. Вип. 4. Черкаси. С. 70–76.
  8. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. Харьков: ЦСУУССР. 1924. 30 с.
  9. Сільське господарство України. Одеса: Всеукрдержвидав, 1921. 124 с.
  10. Чернышев И. В. Сельское хозяйство СССР (к пятилетке 1927/28 – 1932/33 гг.) с 2 картами. М., Госсельхозиздат. 1931. 221 с.
  11. Сельское хозяйство Союза ССР в 1926–1927 году (по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу). Москва: Гос. фин. из-во Союза С.С.Р., 1929. СХСVIII с.+ таблицы 1–607 с.
  12. Всеукраїнська агрономічна нарада. Перспективи розвитку ринкового скотарства на Україні. Вісті ВУВЦК. 1927. 19 червня.
  13. Труды Центрального Статистического Управления. Том VIII. Вып. 5. Статистический ежегодник 1922–1923 г. (Выпуск первый). Москва: Типография М.К.Х., 1924. 354 с.
  14. Тимченко О. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини. Український агроном. 1928. № 2-3. С. 24–34.
  15. Україна. Статистичний щорічник на 1929 рік. X. : ЦСУ, 1929. 399 с.
  16. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року 1925–26. Статистика України. № 113. Харків: Вид. ЦСУ УСРР, 1927. 184 с.
  10. Chernyshev, I. V. (1931). *Selskoe khozyaystvo SSSR (k pyatiletke 1927/28 – 1932/33 gg.) s 2 kartami* [Agriculture of the USSR (to the five-year plan 1927/28 – 1932/33) with 2 cards]. M., Gosselkhozizdat [in Russian].
  11. *Selskoe khozyaystvo Soyuza SSR v 1926–1927 godu (po dannym nalogovykh svodok po edinomu selkhoznaлогу)* [Agriculture of the USSR in 1926-1927 (according to tax reports on the unified agricultural tax)]. M.: Gos. fin. iz-vo Soyuza S.S.R., 1929. SKhSVIII [in Russian].
  12. Vseukrainska ahronomichna narada. *Perspektyvy rozvytku rynkovoho skotarstva na Ukraini* [All-Ukrainian agronomic meeting. Prospects for the development of market livestock in Ukraine]. *Visti VUVTsK*. 1927. 19 chervnia. [in Ukrainian].
  13. Trudy Tsentralnogo Statisticheskogo Upravleniya. Tom VIII. Vyp. 5. *Statisticheskiy ezhegodnik 1922–1923 g.* [Proceedings of the Central Statistical Office]. (Vypusk pervyy). M. : Tipografiya M.K.Kh., 1924 [in Russian].
  14. Tymchenko, O. (1928). *Visimnadsiat selianskykh biudzhetyv z Cherkashchyny* [Eighteen peasant budgets from Cherkasy region]. *Ukrainskyi ahronom*. № 2-3. 24–34. [in Ukrainian].
  15. *Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk na 1929 rik* [Ukraine. Statistical Yearbook for 1929]. Kh. : TsSU, 1929 [in Ukrainian].
  16. *Planova zahotivlia ta zbut produktiv silskoho gospodarstva y silskohospodarskoi syrovyny roku 1925–26* [Planned procurement and sale of agricultural products and agricultural raw materials in 1925-26]. *Statystyka Ukrainy*. № 113. Kh. : Vyd. TsSU USRR, 1927 [in Ukrainian].

I. Terpan

INCOME OF PEASANT FARMS OF UKRAINE FROM LIVESTOCK AND POULTRY IN THE NEP AGE (1921–1929)

Introduction. *The study of the place of livestock and poultry products in the budget-forming processes of peasant farms provides an opportunity to better understand the features and patterns of agricultural policy of the NEP and take them into account when solving modern problems of the Ukrainian countryside. The article characterizes the livestock and poultry industry as a source of replenishment of the revenue side of the budgets of peasant farms of Ukraine in the days of the NEP and their ratio to other actual incomes during the financial year. The regional features of their formation and the dynamics of revenues from these industries are clarified.*

Purpose. *The purpose of the article is to reveal on the basis of a comprehensive analysis of historical material the peculiarities of the formation of the budget of Ukrainian farms in the NEP, to clarify the structure and sources of budget formation in terms of livestock and poultry.*

Results. *It is noted that in all regions without exception, the rural population was engaged in animal husbandry and poultry farming to provide themselves with food, as well as for sale. In addition, livestock and poultry have always provided raw materials for light, food and other industries. Livestock performed an important function as a traction force, provided organic fertilizer for crop production.*

From the point of view of the development of the market commodity direction of animal husbandry in agriculture in the first place was dairy farming. However, despite the absolute growth of cattle, the relative quantitative development of animal husbandry lagged far behind the natural growth of the population (livestock growth by 12%, natural population growth - about 20%).

Since livestock products are easy to sell, the livestock industry, although inferior to crop production, was also an important source of replenishment of cash budgets of farms. The share of livestock income was different in different regions of Ukraine and depended on local climatic and other conditions. The impact on the cost of products produced by farms in relation to the provision of land and means of production is analyzed. The share of revenues from livestock and poultry products in the budgets of peasant families is determined.

Conclusion. *The main monetary income to peasant farms from the livestock industry gave the sale of livestock. There was a significant replenishment of peasant budgets from the sale of meat, lard, milk and eggs, especially in urban areas. Peasants also sold skins and furs of domestic animals to procurement organizations. Revenues from poultry and beekeeping products were much lower. The share of livestock products as a source of monetary income was higher in medium and above average farms. Revenues to peasant budgets from the sale of livestock products, in contrast to crop products, were uniform throughout the year.*

Key words: *animal husbandry, poultry farming, income part, budget, new economic policy, peasant economy.*

References:

1. Hurevych, M. B. (1927). *Pytannia suchasnoho selianskoho gospodarstva Ukrainy* [Issues of modern peasant economy of Ukraine] (z peredmovoju M.M. Volfa). Kharkiv: Tsentralne statystychno upravlinnia USRR [in Ukrainian].
2. Kalinichenko, V. V. (1997). *Selianske gospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia: monohrafiia* [Peasant economy of Ukraine in the period of NEP: historical and economic research: monograph]. Kharkiv : Osnova [in Ukrainian].
3. Kachinskiy, V. (1922). *Ocherki agrarnoy revolyutsii na Ukraine. Vyp. 1. Uravnitelnyy razdel zemli* [Essays on the Agrarian Revolution in Ukraine]. Kharkov : Derzhavne vid-vo Ukr [in Russian].
4. Lazurenko, V. M. (2012). *Stanovlennia ta rozvytok selianskykh fermerskykh gospodarstv v Ukraini: sotsialno-ekonomichnyi aspekt (1921–1929 rr.)* [Formation and development of peasant farms in Ukraine: socio-economic aspect (1921–1929)]. *Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
5. Morozov, A. H. (1993). *Selo i hroshi: ukrainska kredytna kooperatsiia v dobu NEPu* : monohrafiia [Village and money: Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP: a monograph]. Cherkasy : NDITEKhIM [in Ukrainian].
6. Rybak, I. V. (2008). *Indyvidualne selianske gospodarstvo Podillia v dobu nepu: monohrafiia* [Individual peasant economy of Podillia in the days of the NEP: monograph]. Kam'ianets-Podilskyi : Abetka [in Ukrainian].
7. Sushko, O. O. (2002). *Rol selianskoho dvoru u formuvanni rynku silskohospodarskoi produktiv v roky NEPu* [The role of the peasant's yard in the formation of the market of agricultural products during the NEP]. *Ukrainskyi selianyn*. Zbirnyk naukovykh prats instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta Cherkaskoho Derzhavnogo universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Vyp. 4. Cherkasy. 70–76. [in Ukrainian].
8. Yakimanskiy, V. A. (1924). *K itogam agrarnoy revolyutsii na Ukraine* [Towards the results of the agrarian revolution in Ukraine]. X. : TsSUUSSR [in Russian].
9. *Sil'ske gospodarstvo Ukrainy* [Agriculture of Ukraine]. Odessa: Vseukrderzhvydav, 1921 [in Ukrainian].